

ПРИВАБЛИВІСТЬ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ ЯК УМОВА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

К. В. Баранов, аспірант,

ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України", м. Київ

Привабливість економічного простору є одним із ключових факторів національної конкурентоспроможності у сучасному глобальному економічному середовищі. Внутрішні фактори, які визначають привабливість національного економічного простору – це не лише його макроекономічні характеристики, а й більш широке коло інституціональних показників разом із особливостями регуляторної діяльності уряду. У статті стверджується, що привабливість економічного простору повинна гармонійно узгоджуватись із втіленням принципу проведення агресивної політики національної конкурентоспроможності.

***Ключові слова:** привабливість економічного середовища, національна конкурентоспроможність, індекс, економічна свобода.*

ВСТУП

Питання щодо важливості територіальної приналежності економічного агента сьогодні є дискусійним. Характер економічного простору є ключовим фактором впливу на прийняття економічними агентами найважливіших рішень, у тому числі рішень щодо вибору місця діяльності. Ліберальна глобалізація, особливо останніми десятиліттями, не могла не позначитися на вагомості територіальної приналежності для окремого економічного агента. Проте в сучасній економічній літературі можна знайти твердження як на користь того, що значення характеру економічного простору нівелюється, так і на користь того, що воно зростає.

Дослідженням широкого кола характеристик національної економіки, якими визначається рівень її конкурентоспроможності займалися такі відомі зарубіжні вчені та бізнес-консультанти, як М. Портер, С. Гареллі, Х. Сала-і-Мартін, Е. Томпсон та інші. Серед українських вчених дослідженням цієї тематики займалися Л. Антонюк, В. Базилевич, В. Дубровський, В. Гець, Б. Губський, Я. Жаліло, Б. Кваснюк, І. Крючкова, Ю. Полунеев, В. Сіденко, О. Шнипко. Джерелом інформації щодо сучасної методології та результатів дослідження національної конкурентоспроможності є щорічні звіти таких відомих міжнародних організацій, як Світовий економічний форум та Інститут розвитку менеджменту в Лозанні.

Фактично концепція національної конкурентоспроможності є змістовним продовження теорії добробуту нації, тому її розгляд у зв'язку із різноманітними характеристиками національних економічних систем є актуальним з огляду на потреби теорії та практики реалізації економічної політики держави.

Метою статті є визначення кола факторів, які визначають рівень привабливості економічного середовища в контексті формулювання принципів сучасної політики національної конкурентоспроможності.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Знаний авторитет у галузі бізнес-консультування Майкл Портер вважається основоположником теорій конкурентних переваг та конкурентоспроможності націй. Масштаби досліджень, проведених Портером у кінці ХХ століття, затвердили за ним статус «гуру» з питань

національної конкурентоспроможності [1, 2, 3]. Стосовно вагомості характеристик економічного простору для суб'єктів національного господарства Майкл Портер стверджує: «З посиленням глобалізації конкуренції лунають твердження, нібито значення країн зменшилося. Насправді все навпаки: інтернаціоналізація та усунення протекціонізму та інших перешкод для конкуренції тільки підсилили роль країн. Відмінності у характері та культурі націй не стають меншими через глобальну конкуренцію, понад те, вони вкрай важливі для успіху в цій конкуренції» [1, с. 48]. Таку саму позицію відстоює український вчений В. Сіденко: «... всупереч постулатам класичних та неоліберальних моделей торгівлі, економічна роль держави в сучасному світі не зменшується, а навпаки – зростає, хоча форми такого впливу зазнають суттєвої модифікації. Держави своєю політикою загалом та політикою субсидування економічного розвитку зокрема чинять дуже суттєвий вплив на якість та вартість ресурсів, що використовуються в процесі виробництва, на формування параметрів середовища економічної діяльності, які прямо впливають на рівні витрат виробництва та рівні комерційного ризику» [4, с. 38].

Наведені твердження суперечать аргументам, які часто наводяться в наукових працях з міжнародної економіки. Зокрема йдеться про те, що мобільними і рухливими стають не лише інтелектуальні, а й усі інші економічні ресурси, які все більше втрачають регіональну і територіальну прив'язку. Розвиток глобальної інфраструктури дуже сприяє тому. Можливість використовувати ресурси інших країн для створення цінності, а в країні базування зосередитися лише на деяких адміністративних функціях, робить національну приналежність виробників усе більш формальною ознакою.

Необхідно зазначити, що кризова та посткризова невизначеність перспектив розвитку світової економіки призвели до сплеску проявів протекціонізму, що можна сприймати, скоріш, як аргумент на користь першої із згаданих позицій, ніж навпаки. Крім того, при виборі місця діяльності потрібно враховувати численні політичні, соціальні, культурні фактори, які можуть відобразитися на діяльності будь-якого суб'єкта економічних відносин, що ще раз свідчить про те, що світ не став гомогенним, а характер економічного середовища повинен стати об'єктом детального аналізу.

Економічне середовище кожної країни вирізняється певними унікальними характеристиками, які відображаються на діяльності всіх економічних агентів – резидентів економіки, а привабливість економічного середовища визначається множиною факторів, до переліку яких входять ті, дослідження яких раніше не входило у сферу досліджень економічної науки. Крім традиційного аналізу макроекономічних показників, а також особливостей регуляторної діяльності уряду, потрібен аналіз усе більшої множини інституціональних чинників. Актуальність чіткого встановлення правил, які регулюють економічну діяльність зростає в часи економічних негараздів, коли економіка має пристосовуватися до змін. Території, на яких суб'єкт господарювання обтяжений численними податками та зборами, а також потерпає від бюрократії, приречені на низький ступінь економічної активності у легальному секторі. Сьогодні конкуренція окремих виробників у вдосконаленні власних технологій та продукції доповнюється конкуренцією податкових систем і систем державного регулювання, систем освіти тощо.

Окремі риси економічного середовища різних країн досліджуються економістами світу вже десяти років. Проте комплексні міжкраїнні порівняння почали проводитися лише останніми десятиліттями ХХ ст.

З 1995 року дослідницька та освітня організація *The Heritage Foundation* разом із журналом *The Wall Street Journal* складають індекс економічної свободи, який демонструє, наскільки економіка тієї чи іншої держави відповідає ліберальним принципам. Економічна свобода є однією із необхідних умов побудови соціально орієнтованої національної економіки. Автори рейтингу стверджують, що ступінь економічної свободи приблизно відповідає рівню добробуту нації. Індекс оцінює країни за 10 категоріями економічної свободи, а саме [5, с.455]:

- свобода у регулюванні бізнесу (оцінюється ступінь свободи щодо процедур, пов'язаних із відкриттям, закриттям і функціонуванням підприємства згідно з національним законодавством);
- свобода торгівлі (ступінь свободи, пов'язаний з отриманням ліцензій і дозволів на експортні й імпорتنі операції, тарифи та жорсткість регуляторних санітарних норм);
- фіскальна свобода (податковий тягар);
- характер державних витрат (частка державного сектору і втручання держави в діяльність приватних підприємств);
- монетарна свобода (характер заходів, спрямованих на підтримку цінової стабільності);
- інвестиційна свобода (ступінь свободи вкладання інвестицій у такі сектори, як засоби масової інформації, енергетика, військово-промисловий комплекс, виробництво спирту тощо);
- фінансова політика (ступінь розвитку фінансової системи й органів регулювання);
- права власності (ступінь захищеності прав власності);
- поширення корупції (ступінь поширення корупції на основі даних доповіді міжнародної організації *Transparency International* «Індекс сприйняття корупції»);
- політика у сфері праці (ступінь свободи найму та звільнення співробітників компаній, а також взаємозв'язок продуктивності праці із заробітною платою).

Індекс економічної свободи вимірюється у відсотках у діапазоні від 0 до 100, де мінімальному значенню відповідає найнижчий ступінь економічної свободи. Відповідно до значення індексу країни поділено на [5, с. 455 -456]:

- «вільні» з індексом від 80 до 100;
- «в основному вільні» — від 70 до 79,9;
- «відносно вільні» — від 60 до 69,9;
- «в основному не вільні» — від 50 до 59,9;
- «депресивні» з індексом від 0 до 49,9.

У звіті за 2012 рік до списку було віднесено 179 країн світу, серед яких Україна займає 163-тє місце і належить до категорії країн, у яких економічна свобода придушується (*repressed*) [5].

Аналіз змін місця України серед інших країн світу за індексом економічної свободи вказує на те, що Україна потребує переформатування економічного простору (табл. 1).

Таблиця 1 - Місце України в міжнародному рейтингу економічної свободи (оцінка "Heritage Foundation" і "The Wall Street Journal")

Рік	Місце в рейтингу економічної свободи
2008	133-тє – серед 157 країн
2009	152-ге – серед 179 країн
2010	162-ге – серед 179 країн
2011	164-ге – серед 179 країн
2012	163-тє – серед 179 країн

Також існує альтернативний рейтинг, що вимірює рівень економічної свободи, який укладається фахівцями американського Інституту Фрейзера (*The Fraser Institute*), яким визначається місце країни за індексом економічної свободи у світі через агреговану сукупність показників у п'яти категоріях [6, с. 5]: частка держави в економіці; надійність правового захисту власності; стабільність монетарної системи; свобода зовнішньоекономічних операцій; державне регулювання кредитних, трудових відносин та діяльності підприємств. Проведені дослідження фіксують значну позитивну кореляцію між рівнем економічної свободи в країні і матеріальним добробутом (особистими доходами) її громадян. Справджується і зворотна залежність: чим менша свобода, тим більша злиденність [6].

Для оцінювання масштабів корупції в країнах світу громадська організація *Transparency International* (Берлін, Німеччина) укладає індекс сприйняття корупції. З 1995 року за результатами дослідження щороку складається доповідь, яка містить аналітичні висновки щодо поширення цього явища. У 2011 році Україна посіла 152-ге місце серед 182 країн. В 2010 році наша країна займала 134-ту позицію зі 178 країн.

Всесвітній банк разом із Міжнародною фінансовою корпорацією (*International Finance Corporation*) щорічно публікує традиційну аналітичну доповідь «Ведення бізнесу» (*Doing Business*). Рейтинг укладається на основі 10 індикаторів регулювання підприємницької діяльності, які враховують час та вартість виконання підприємцем вимог держави щодо реєстрації нового підприємства, отримання дозволів на будівництво, найму працівників, реєстрації власності, кредитування. Крім того, країни ранжуються за такими факторами, як захист інвесторів, оподаткування, міжнародна торгівля, виконання контрактів, ліквідація підприємств. Індикатори мають однаково вагу. Недоліком індексу є неврахування таких факторів, як макроекономічна політика, якість інфраструктури, коливання валютних курсів, відношення інвесторів та рівень злочинності. У перспективному огляді на 2012 рік Україна посідає 152-ге місце з 183 країн [7]. Найгіршими є значення субіндексів «практика сплати податків» – 181-ше місце та «отримання дозволу на будівництво» – 180-те місце. Загалом позиція України у рейтингу свідчить про неефективну регуляторну політику уряду (табл. 2).

Таблиця 2 - Місце України в міжнародному рейтингу простоти ведення бізнесу (рейтинг Світового банку «*Doing Business*»)

Рік	Місце в рейтингу економічної свободи
2009	145-ге серед 183 країн
2010	142-ге серед 183 країн
2011	145-ге серед 183 країн
2012	152-ге серед 183 країн

Проте визначення самих лише економічних індексів не дозволяє визначити рівень добробуту населення. Згідно з „Концепцією сталого розвитку” (*sustainable development*) основні положення якої були узагальнені на Всесвітніх самітах ООН 1992 та 2002 років, людство повинно обов’язково узгоджувати економічний, екологічний та людський розвиток у такий спосіб, щоб від покоління до покоління не знижувався рівень якості та безпеки життя людей, не погіршувався стан довкілля та відбувався соціальний прогрес, у якому враховуються потреби кожної людини. Концепція поєднала три головних компоненти сталого розвитку суспільства – економічний, соціальний і природоохоронний.

Індекс людського розвитку (людського потенціалу) запропонований ПРООН ще у 1990 р. для визначення рівня життя в різних країнах як

інтегрована оцінка цивілізованості країни, її соціальних досягнень. Україна традиційно належить до країн із середнім рівнем людського розвитку, що свідчить про певну стабільність у соціальному вимірі розвитку.

Під час підрахунку індексу використовуються три типи показників [8, с.125]:

- середня тривалість життя;
- рівень письменності дорослого населення країни;
- рівень життя, оцінений через ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності (дол. США).

Фахівці „*International Living Magazine*” вираховують індекс якості життя, агрегуючи показники, що формують вартість проживання, рівень культури населення країни, головні характеристики стану її економіки і стану довкілля, кліматичні особливості, розвиток системи охорони здоров'я, якість інфраструктури, рівень політичних і громадянських свобод у країні, рівень внутрішньої безпеки

Інститут прикладного системного аналізу НАН України та МОН України розробили комплексний показник для кількісного та якісного оцінювання складного та багатопланового процесу сталого розвитку [9]. Вчені пропонують розраховувати індекс економічного ($I_{екв}$), соціального ($I_{св}$) та екологічного ($I_{ев}$) виміру порізно, щоб потім розрахувати індекс сталого розвитку за такою формулою:

$$I_{cp} = 0,43 \cdot I_{екв} + 0,37 \cdot I_{ев} + 0,33 \cdot I_{св}.$$

Індекс економічного виміру формується із двох глобальних індексів: індексу конкурентоспроможності розвитку та індексу економічної свободи.

Індекс екологічного виміру пропонується оцінювати за допомогою відомого індексу *ESI (Environmental Sustainability Index)*, який складається Центром з екологічного законодавства та політики Єльського університету. Індекс *ESI* сформований з 21 екологічного індикатора.

Індекс соціального виміру формується шляхом усереднення значень трьох глобальних індексів:

- індексу якості і безпеки життя, розробленого міжнародною організацією Economist Intelligence Unit;
- індексу людського розвитку;
- індексу суспільства, що базується на знаннях, розробленого департаментом ООН з економічного і соціального розвитку – UNDESA.

Зазначені індекси визначаються здебільшого за суб'єктивними оцінками експертів, проте розглянуті в сукупності вони дають розуміння відповідності національного економічного простору вимогам сучасної світової економіки. Країни, які знаходяться серед аутсайдерів цих рейтингів, перебувають у загрозливому стані. Збільшення технологічного розриву між країнами „золотого мільярда” та країнами-аутсайдерами світової економіки загрожує консервацією розвитку країни, закріплення її місця серед відсталих країн. У майбутньому це призведе до зростаючої залежності положення країни від дії екзогенних факторів, до експлуатації її сировинного, ресурсного, кадрового потенціалу розвиненими країнами.

Досягнення стратегічних цілей управління національним господарством у сучасній світовій глобалізованій економіці можливе лише за умови досягнення та постійного дотримання певного рівня конкурентоспроможності, яка, таким чином, виступає інструментом реалізації національних інтересів. Висока конкурентоспроможність національної економіки, у свою чергу, повинна обов'язково ґрунтуватися на економічному середовищі відповідної якості. Глобальна економіка стає

ареною глобальної конкуренції між продукцією виробників різних країн. Національна приналежність тих організацій, які беруть участь у такому суперництві, визначає, в яку країну спрямовуються потоки доходів. Інтеграційні процеси останніх десятиліть усе більш формалізують відносини між країнами і знаменують поширення ринкових відносин у міжнародній економіці. У сучасному світі політична доцільність або ідеологічні розбіжності, принаймні між розвиненими країнами, все більш втрачають визначальний характер на користь економічних чинників.

У конкурентній боротьбі між державами можна виділити два аспекти:

- агресивний – боротьба резидентів національної економіки за внутрішні ринки та ринки інших країн, тобто безпосереднє суперництво за можливість збільшувати обсяги виробництва, податкових надходжень, забезпечувати високий рівень зайнятості тощо;

- пасивний (привабливе середовище) - створення сприятливих умов для залучення інвестицій, фізичного переміщення корпорацій та фізичних осіб на територію країни за дотримання специфічних екологічних та етичних умов.

Політику підвищення національної конкурентоспроможності часто розуміють виключно як традиційні заходи протекціонізму. Дійсно, задекларовані програми з підвищення національної конкурентоспроможності можуть бути лише зручною назвою програм дій зі стимулювання експортних галузей або захисту національного ринку. Проте сучасна концепція національної конкурентоспроможності, принаймні в теорії, передбачає поєднання активних дій зі стимулювання резидентів національної економіки та заходів, які формують привабливе економічне середовище. Держава бере на себе повноваження зі створення сучасної ринкової інфраструктури, займається такою регуляторною діяльністю, яка створює рівні умови діяльності і заохочує конкуренцію. Зниження податкового тягаря та легкість ведення бізнесу сприяють залученню значних обсягів капіталу. Професор Інституту розвитку менеджменту в Лозанні Стефан Гареллі (*Stephane Garelli*) зазначає, що при побудові стратегії підвищення конкурентоспроможності національної економіки потрібно застосовувати зважений підхід, який дозволив би поєднати “агресивність” та “привабливість” [10].

Конкурентоспроможність національної економіки у широкому розумінні передбачає довгострокову здатність економічних агентів до продуктивної діяльності, а не статичну оцінку макроекономічного становища в країні чи здатність нарощувати обсяги експорту в короткостроковому періоді. Такий висновок можна зробити, розглянувши різні визначення національної конкурентоспроможності (табл. 3).

Фактично у кожному із визначень ідеться про потенціал системи або про середовище, у якому діють економічні агенти. Тому, крім розгляду макроекономічних характеристик національної економіки та особливостей регуляторної діяльності уряду, дослідження перспектив досягнення національною економікою високого рівня конкурентоспроможності економіці неможливе без врахування характеру чинників привабливості економічного середовища, зокрема інституціонального середовища, в якому діють господарські одиниці. Сучасне широке використання інституціональної теорії для пояснення процесів розвитку економічних систем, на нашу думку, зумовлене тим, що: мислення неможливе без свого матеріального та інституціонального контексту та невіддільне від нього [16, с. 13]. Поведінка економічних агентів та характер прийняття рішень залежать одночасно від матеріальних умов його буття та інституціонального середовища, в якому він знаходиться. Тому внутрішні фактори, що визначають привабливість національного економічного простору, можна поділити на 3 групи (рис. 1).

Таблиця 3 - Визначення національної конкурентоспроможності

Термін	Визначення	Автор
Національна конкурентоспроможність	- міра здатності країни за умов вільних та прозорих ринкових відносин виробляти товари і послуги, які відповідають вимогам міжнародних ринків, й одночасно підтримувати та збільшувати протягом тривалого часу реальні доходи свого населення [11, с. 163]	Фахівці ОЕСР
Конкурентоспроможність	- сукупність інститутів, правил та факторів, які визначають рівень продуктивності країни [12, с. 4].	Всесвітній економічний форум (WEF)
Конкурентоспроможність	- визначає, як нації та підприємства використовують сукупність компетенцій для досягнення процвітання або прибутків [10]	Гареллі С. (Garelli Stephane)
Конкурентоспроможність національної економіки	- здатність економічної системи забезпечувати соціально-економічну оптимальність за будь-якого впливу внутрішніх та зовнішніх чинників [13, с. 13]	Жаліло Я.
Конкурентоспроможність країни	- сукупність притаманних конкретній національній економіці факторів, здатних забезпечити пропозицію товарів і послуг, виготовлених за умов застосування новітніх технологій, вільного і справедливого ринку та зростаючих доходів населення, що є прийнятним для міжнародної торгівлі за співвідношенням ціна-якість [14, с. 53]	Кваснюк Б.
Конкурентоспроможність	= (конкурентний відбір) x (ресурсний потенціал) x (умови для інвестування) [15]	Дубровський В.

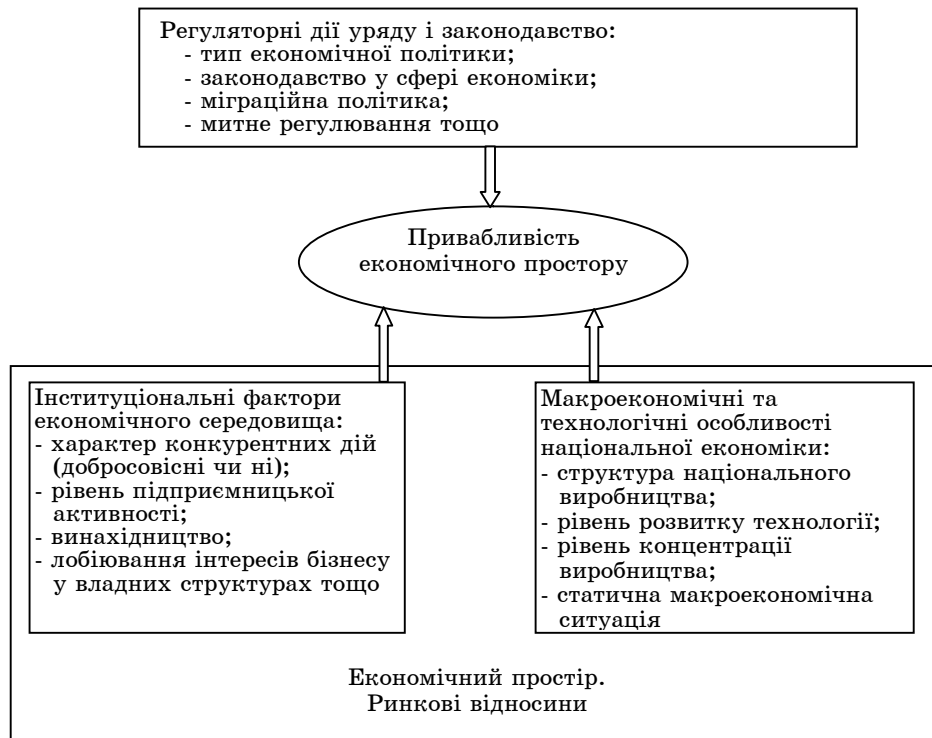

Рисунок 1 - Система внутрішніх факторів, що визначають рівень привабливості економічного середовища

Проведення ефективної економічної політики в сучасному глобальному конкурентному просторі можливе при врахуванні того, що “агресивна” протидія конкурентам часто виключається принципами проведення економічної політики урядів, а також характером численних міждержавних угод. Політична риторика, в якій проголошуються гасла підтримки національного виробника, не відповідає курсу на відкриття національних кордонів та проведення активної конкурентної політики, якого дотримується більшість сучасних ринкових економік.

ВИСНОВКИ

Таким чином, привабливість економічного простору впливає на прийняття економічними агентами рішень щодо розміщення діяльності на території даної країни, залучення висококваліфікованої робочої сили, а також інших економічних факторів, що дозволяє прискорити трансферт технологій, розвинути виробництва останніх технологічних укладів, створити умови для перспективного відтворення високопродуктивних ресурсів, що є найважливішими факторами, які визначають рівень національної конкурентоспроможності.

Національна конкурентоспроможність не визначається статичним станом, миттєвою характеристикою умов діяльності економічних суб'єктів чи макроекономічного становища. Аналіз перспектив досягнення країною високого рівня конкурентоспроможності передбачає перехід від визначення окремих конкурентних переваг країни до побудови теорії динамічних конкурентних переваг. Привабливість економічного середовища в цьому контексті виступає необхідною умовою реалізації стратегії підвищення національної конкурентоспроможності.

SUMMARY

AN ATTRACTIVENESS OF ECONOMIC SPACE AS A CONDITION OF COMPETITIVENESS OF NATIONAL ECONOMY

K. V. Baranov

Attractiveness of economic space is one of the key factors of national competitiveness in contemporary global competitive environment. Inner factors, which define attractiveness of economic space are not only macroeconomic features of national economic space, but also wide circle of institutional factors and special characteristics of regulative functioning of government. In this article is asserted, that attractiveness of economic space has to be adjusted with a keeping of principle of aggressiveness of national competitiveness policy.

Key words: *attractiveness of economic space, national competitiveness, index, economic freedom.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Портер М. Международная конкуренция: конкурентные преимущества стран / М. Портер; под ред. В.Д. Щетинина. – М.: Международные отношения, 1993. – 896 с.
2. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов / пер. с англ. И. Минервина. - М.: Альпина Паблишер, 2011. – 454 с.
3. Портер М. Японская экономическая модель. Может ли Япония конкурировать? / М. Портер, Х. Такеути, М. Сакакибара. – М.: Альпина Паблишер, 2005. – 262 с.
4. Сиденко В. Р. Глобализация – европейская интеграция – Экономическое развитие: украинская модель: в 2 томах // В. Р. Сиденко Том 1. Глобализация и экономическое развитие. – К.: Феникс, 2008. – 376 с.
5. Index of Economic Freedom 2012 [Електронний ресурс] // Heritage Foundation. - 2012. – Режим доступу: http://www.heritage.org/index/pdf/2012/book/index_2012.pdf. Назва з екрана.
6. Economic Freedom of the World: 2011 Annual Report [Електронний ресурс] // Frazer Institute. – 2011. – Режим доступу: http://www.freetheworld.com/2011/reports/world/EFW2011_complete.pdf. Назва з екрана.
7. Doing Business 2011 [Електронний ресурс] // World Bank. – 2010. – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/~media/fpdkm/doing%20business/documents/annual-reports/english/db11-fullreport.pdf>. Назва з екрана.
8. Measuring Human Development. A primer [Електронний ресурс] / UNDP. – 2007. –

- Режим доступу: http://hdr.undp.org/en/media/Primer_complete.pdf. Назва з екрана.
9. Згуровский М. З. Глобальное моделирование процессов устойчивого развития в контексте качества и безопасности для жизни людей / М. З. Згуровский, А. Д. Гвишиани. – К.: НТТУ «КПИ». – «Политехника», 2008. – 352 с.
 10. Garelli S. Competitiveness of Nations: The Fundamentals [Электронный ресурс] // IMD. World Competitiveness Project. – 2002. – Режим доступу: <http://www.imd.org/research/centers/wcc/upload/Fundamentals.pdf>. Назва з екрану.
 11. Devine P. J. Competitiveness, subsidiarity, and industrial policy / P. J. Devine, Y. S. Katsoulacos, R. Sudgen. – NY: Routledge, 1996. – 268 p.
 12. The Global Competitiveness Report 2011 – 2012 [Электронный ресурс] // World Economic Forum. – 2011. – Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf. Назва з екрана.
 13. Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації / Я. А. Жаліло, Я. Б. Базилюк, Я. В. Белінська та ін.; за ред. Я.А. Жаліла. – К.: НІСД, 2005. – 388 с.
 14. Конкурентоспроможність національної економіки / за ред. Б. Є. Кваснюка – К.: Фенікс, 2005. – 582 с.
 15. Дубровский В. Политико-экономические аспекты конкурентоспособности Украины // Вісник Інституту економіки та прогнозування. - 2007. – 88 с.
 16. Ходжсон Дж. Эволюционная и институциональная экономика как новый мейнстрим? / Дж. Ходжсон // Экономический вестник Ростовского государственного университета. – 2008. – Том 6, № 2. – С. 8 –21.

Надійшла до редакції 20 грудня 2011 р.